GLOBAL IQTISODIY BEQARORLIK SHAROITIDA DAVLAT BUDJETI BARQARORLIGINI TA'MINLASH VA FISKAL SIYOSAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Quvatova Zahro
Iqtisodiy fanlar kafedrasi
katta o'qituvchisi, kapitan
O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti
Mamirova Mashxura Baxriddin qizi
O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti
1-bosqich kursanti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23858629

Annotatsiya. Maqolada global iqtisodiy beqarorlik sharoitida davlat budjeti barqarorligini ta'minlash va fiskal siyosat samaradorligini oshirish masalalari nazariy hamda amaliy jihatdan ko'rib chiqiladi. Xalqaro savdo sharoitidagi o'zgarishlar, inflyatsiya, valyuta kursi tebranishlari, davlat qarzi va budjet taqchilligining davlat moliyasiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, budjet daromadlarini prognozlash sifatini yaxshilash, xarajatlarni natijaga yo'naltirish, fiskal xavflarni boshqarish, o'rta muddatli rejalashtirish va budjet shaffofligini kuchaytirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi. O'zbekiston Respublikasining 2025–2030-yillarga mo'ljallangan davlat moliyasini boshqarish strategiyasi hamda Xalqaro valyuta jamg'armasining tavsiyalari tahlil uchun asos sifatida Abstract qo'llanadi.
Kalit so'zlar: davlat budjeti, fiskal siyosat, fiskal barqarorlik, budjet taqchilligi, davlat qarzi, inflyatsiya, soliq tushumlari, davlat xarajatlari, fiskal xavflar, o'rta muddatli budjetlashtirish, budjet shaffofligi.

This article examines ways to strengthen public budget resilience and improve fiscal policy effectiveness amid global economic uncertainty. It discusses the effects of inflation, changes in international trade, exchange-rate volatility, public debt and budget deficits on public finances. The article proposes measures to improve revenue forecasting, results-based budgeting, fiscal risk management, medium-term planning and budget transparency, with reference to Uzbekistan's public financial management strategy for 2025–2030 and relevant IMF recommendations.
Keywords: state budget, fiscal policy, fiscal sustainability, budget deficit, public debt, inflation, tax revenue, public expenditure, fiscal risks, medium-term budgeting, budget transparency.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты обеспечения устойчивости государственного бюджета и повышения эффективности фискальной политики в условиях глобальной экономической нестабильности. Анализируется влияние изменений в условиях международной торговли, инфляции, колебаний валютного курса, государственного долга и бюджетного дефицита на состояние государственных финансов. Кроме того, разработаны предложения по повышению качества прогнозирования бюджетных доходов, внедрению бюджетирования, ориентированного на результаты, совершенствованию управления фискальными рисками, развитию среднесрочного бюджетного планирования и повышению прозрачности государственного бюджета. В качестве основы исследования используются Стратегия совершенствования системы управления государственными финансами Республики Узбекистан на 2025–2030 годы, а также рекомендации Международного валютного фонда.

Ключевые слова: государственный бюджет, фискальная политика, фискальная устойчивость, бюджетный дефицит, государственный долг, инфляция, налоговые поступления, государственные расходы, фискальные риски, среднесрочное бюджетное планирование, прозрачность бюджета.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan beqarorlik davlat moliyasini boshqarish oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Xalqaro savdo siyosatidagi o‘zgarishlar, geosiyosiy keskinliklar, energiya va xomashyo narxlarining tebranishi, moliyaviy bozorlar sharoitining o‘zgarishi mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishi hamda budjet ko‘rsatkichlariga bevosita yoki bilvosita ta’sir qiladi. Bunday vaziyatda davlat budjeti faqat daromad va xarajatlar rejasi emas, balki iqtisodiy zarbalarni yumshatish, aholini ijtimoiy himoya qilish va strategik rivojlanish vazifalarini moliyalashtirish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Xalqaro valyuta jamg‘armasining 2025-yil aprel oyidagi Fiscal Monitor hisobotida global davlat qarzi istiqbollari yomonlashgani va noaniqliklar kuchaygani qayd etiladi. Hisobotda ishonchli o‘rta muddatli fiskal rejalar, bosqichma-bosqich fiskal tuzatishlar va kutilmagan zarbalarga qarshi zaxiralar yaratish muhimligi ta’kidlangan [1]. Bu tavsiyalar davlat moliyasining barqarorligini qisqa muddatli choralar bilangina emas, balki izchil va oldindan rejalashtirilgan siyosat orqali mustahkamlash zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston uchun ham mazkur masala dolzarbdir. Davlat xarajatlariga bo‘lgan ehtiyoj, infratuzilmani modernizatsiya qilish, ijtimoiy xizmatlar sifatini oshirish va iqtisodiyotni tarkibiy yangilash vazifalari cheklangan moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishni talab etadi. Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 8-apreldagi 210-son qarori bilan 2025–2030-yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasi tasdiqlangan bo‘lib, unda budjet intizomi, o‘rta muddatli budjetlashtirish, davlat xarajatlari samaradorligi va fiskal axborot ochiqligini oshirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan [2].

Maqolaning maqsadi — global iqtisodiy beqarorlikning davlat budjeti barqarorligiga ta’sirini tizimli ravishda tahlil qilish va fiskal siyosat samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy takliflarni asoslash. Tadqiqot vazifalari beqarorlikning asosiy kanallarini aniqlash, daromad va xarajatlar boshqaruvidagi muammolarni yoritish, davlat qarzi hamda shartli majburiyatlar bilan bog‘liq xatarlarni ko‘rib chiqish va O‘zbekiston sharoitida qo‘llash mumkin bo‘lgan yechimlarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot obyekti — davlat budjeti va davlat moliyasini boshqarish jarayonlari. Tadqiqot predmeti — tashqi va ichki iqtisodiy noaniqlik sharoitida fiskal barqarorlikni ta’minlash bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlar. Maqolada tizimli tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish usullaridan foydalanildi. Maqolaning amaliy ahamiyati taklif etilayotgan mexanizmlardan budjetni rejalashtirish, xarajatlarni baholash va fiskal xavflarni monitoring qilish jarayonlarida foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi.

1. DAVLAT BUDJETI BARQARORLIGINING NAZARIY ASOSLARI

Davlat budjeti davlatning muayyan davr uchun daromadlari va xarajatlarini belgilovchi asosiy moliyaviy rejadir. U orqali milliy daromadning bir qismi qayta taqsimlanadi, umumiy foydalanishdagi xizmatlar moliyalashtiriladi va iqtisodiy hamda ijtimoiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlari amalga oshiriladi. Budjetning taqsimlash, qayta taqsimlash, tartibga solish va nazorat vazifalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq.

Fiskal siyosat soliqlar, davlat xarajatlari, transfertlar va qarz olish bo‘yicha qarorlar majmuasidir. Uning samaradorligi faqat budjet taqchilligining pastligi bilan o‘lchanmaydi. Siyosat bir vaqtning o‘zida makroiqtisodiy barqarorlikni qo‘llab-quvvatlashi, ijtimoiy ehtiyojlarga javob berishi, iqtisodiy o‘sish

uchun zarur infratuzilmani moliyalashtirishi va kelajak avlodlar zimmasiga ortiqcha qarz yukini qoldirmasligi lozim.

Fiskal barqarorlikni davlatning o‘z majburiyatlarini uzoq muddatda keskin va iqtisodiy jihatdan zararli choralar ko‘rmasdan bajarish imkoniyati sifatida izohlash mumkin. Bunda daromadlar bazasining barqarorligi, xarajatlar tarkibi, qarzning qiymati va muddati, iqtisodiy o‘sish sur’atlari hamda davlat zimmasidagi shartli majburiyatlar hisobga olinadi. Davlat qarzi o‘z-o‘zidan salbiy hodisa emas: u samarali investitsiyalarni moliyalashtirish yoki vaqtinchalik zarbalarni yumshatishga xizmat qilishi mumkin. Muammo qarz mablag‘larining samarasiz sarflanishi, qarz qiymatining oshishi yoki majburiyatlarning qaytarilishi uchun yetarli fiskal imkoniyatlar shakllanmasligida yuzaga keladi.

Shuningdek, fiskal siyosat iqtisodiy siklga mos ravishda olib borilishi zarur. Iqtisodiy faollik pasaygan davrda maqsadli va vaqtinchalik qo‘llab-quvvatlash choralari talab hamda bandlikni saqlashga yordam beradi. Biroq iqtisodiy o‘sish tezlashgan davrda vaqtinchalik yuqori daromadlarni doimiy xarajatlarga aylantirish kelgusida budjet bosimini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli daromadlar prognozida ehtiyotkor yondashuv va fiskal zaxiralar yaratish muhimdir.

2. GLOBAL IQTISODIY BEQARORLIKNING BUDJETGA TA’SIR KANALLARI

2.1. Inflyatsiya va xarajatlar qiymatining oshishi

Inflyatsiya davlat budjetiga bir necha yo‘nalishda ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, tovarlar va xizmatlar narxining oshishi davlat tashkilotlarining kundalik xarajatlarini, qurilish loyihalarini, tibbiy jihozlar va dori vositalari xaridini qimmatlashtiradi. Ikkinchidan, ish haqi va ijtimoiy to‘lovlarni qayta ko‘rib chiqish zarurati yuzaga kelishi mumkin. Uchinchidan, nominal soliq tushumlari oshgan taqdirda ham bu budjetning real xarid qobiliyati ortganini anglatmaydi.

Masalan, maktab qurilishi uchun dastlabki smeta tuzilganidan keyin sement, metall yoki transport xizmatlari narxi ko‘tarilsa, belgilangan mablag‘ bilan rejalashtirilgan ish hajmini yakunlash qiyinlashadi. Agar bunday holat bir nechta investitsiya loyihalarida kuzatilsa, budjetga qo‘shimcha bosim paydo bo‘ladi. Shu bois investitsiya loyihalarini baholashda narxlarning o‘zgarish ehtimolini hisobga olish, xaridlar rejasini muntazam yangilash va shartnomalardagi xatarlarni oldindan baholash lozim.

Budjet tahlilida nominal ko‘rsatkichlar bilan birga real ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu xarajatlarning o‘sishi xizmatlar hajmi va sifati oshgani sabablimi yoki faqat narxlar ko‘tarilgani hisobigami, degan savolga javob topishga yordam beradi.

2.2. Tashqi savdo, valyuta kursi va xomashyo narxlari

Eksport bozorlari talabining pasayishi korxonalar tushumlarini, ishlab chiqarish hajmini va ayrim soliq tushumlarini kamaytirishi mumkin. Import qilinadigan texnologiyalar, energiya resurslari yoki qurilish materiallari qimmatlashganda esa davlat xaridlari va investitsiya loyihalarining qiymati oshadi. Valyuta kursidagi o‘zgarishlar xorijiy valyutada jalb qilingan qarz majburiyatlari va tashqi moliyalashtirish qiymatiga ham ta’sir qilishi mumkin.

Tashqi shoklarning ta’siri mamlakatning iqtisodiy tuzilmasi, savdo hamkorlari tarkibi, eksport tushumlarining diversifikatsiyasi va importga qaramlik darajasiga bog‘liq. Shuning uchun budjet prognozlari faqat bitta asosiy ssenariyga tayanmasligi kerak. Bazaviy, salbiy va ijobiy ssenariylar ishlab chiqilib, har birida iqtisodiy o‘sish, inflyatsiya, valyuta kursi, eksport tushumlari va foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar budjetga qanday ta’sir etishi baholanishi lozim.

2.3. Budjet taqchilligi va davlat qarzi

Budjet taqchilligi xarajatlarning daromadlardan ortib ketishini anglatadi. Taqchillik iqtisodiy inqiroz sharoitida vaqtinchalik qo‘llab-quvvatlash choralarini moliyalashtirish uchun asosli bo‘lishi mumkin.

Biroq taqchillik uzoq muddat davomida yuqori saqlansa, qarz hajmi va unga xizmat ko‘rsatish xarajatlari oshib, boshqa ustuvor vazifalar uchun mavjud resurslarni qisqartirishi mumkin.

Qarz barqarorligini baholashda uning yalpi ichki mahsulotga nisbati bilan cheklanib qolmaslik zarur. Qarzning valyuta tarkibi, foiz stavkasi, qaytarish muddatlari, kreditorlar tarkibi va kelgusi yillardagi to‘lovlar jadvali ham muhimdir. Qisqa muddatli qarz ulushining yuqoriligi qayta moliyalashtirish xatarini kuchaytiradi; xorijiy valyutadagi qarz esa kurs o‘zgarishlariga sezgir bo‘ladi. Shu sababli qarz portfelini boshqarish budjet siyosatining ajralmas qismi bo‘lishi kerak.

Davlat kafolatlari, davlat korxonalari faoliyati va davlat-xususiy sheriklik loyihalaridan kelib chiqadigan majburiyatlar ham fiskal xavf tug‘dirishi mumkin. Bunday majburiyatlar dastlab budjet xarajati sifatida ko‘rinmasligi mumkin, ammo moliyaviy qiyinchilik yuzaga kelganda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash talab qilinishi ehtimoli mavjud. Xalqaro valyuta jamg‘armasi O‘zbekiston bo‘yicha 2025-yilgi maslahatlashuvda davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklik loyihalariga oid fiskal xavflarni monitoring qilishni kuchaytirish zarurligini qayd etgan [3].

O‘zbekiston davlat moliyasining barqarorligini baholashda davlat qarzining hajmi va uning tarkibiy xususiyatlarini ham hisobga olish lozim. Hisob palatasining 2025-yil yakunlari bo‘yicha tashqi audit ma’lumotlariga ko‘ra, 2026-yil 1-yanvar holatiga davlat qarzi 46,8 mlrd AQSH dollarini yoki yalpi ichki mahsulotga nisbatan 31,9 foizni tashkil etgan. Ushbu qarzning 32,3 mlrd AQSH dollari davlat budjeti hisobidan, 14,5 mlrd AQSH dollari esa davlat korxonalari zimmasidan qaytarilishi belgilangan.

Mazkur ma’lumotlar davlat qarzini boshqarishda faqat uning yalpi hajmini emas, balki qarz majburiyatlarining qaysi subyektlar zimmasida ekanini ham tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Xususan, davlat korxonalari moliyaviy holatining yomonlashuvi kelgusida davlat tomonidan qo‘shimcha moliyaviy yordam ko‘rsatish zaruratini yuzaga keltirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, davlat qarzini boshqarish siyosatida qarz portfelini diversifikatsiya qilish, xorijiy valyutadagi majburiyatlar ulushini nazorat qilish, davlat korxonalari faoliyatining moliyaviy barqarorligini baholash va shartli fiskal majburiyatlarni muntazam monitoring qilish muhim ahamiyatga ega [5].

2.4. Ijtimoiy himoya va xarajatlarning ustuvorligi

Iqtisodiy beqarorlik davrida narxlar oshishi va bandlikdagi muammolar kam daromadli oilalarga nomutanosib ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun fiskal barqarorlikni ta’minlash xarajatlarni keskin qisqartirish bilangina bog‘lanmasligi kerak. Aksincha, yordamning manzilliligi va natijadorligini oshirish orqali cheklangan mablag‘lar eng zarur ehtiyojlarga yo‘naltirilishi lozim.

Ijtimoiy dasturlarni baholashda faqat ajratilgan mablag‘ miqdori emas, balki yordam oluvchilarning to‘g‘ri aniqlanishi, xizmatdan foydalanish imkoniyati va erishilgan natijalar ham hisobga olinishi zarur. Ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya xarajatlarini rejalashtirishda hududlar kesimidagi ehtiyojlarni, aholining demografik tarkibini va xizmatlar sifatini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

2.5. O‘zbekiston davlat budjet ko`rsatkichlarining tahlili

Davlat budjeti barqarorligini baholashda nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaldagi statistik ko‘rsatkichlarni tahlil qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasining 2024–2025-yillardagi davlat budjeti ijrosi ma’lumotlari daromadlar va xarajatlar dinamikasida sezilarli o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda davlat budjeti daromadlari 274,4 trln so‘mni, xarajatlari esa 310,9 trln so‘mni tashkil etgan. 2025-yil yakunlari

bo‘yicha Hisob palatasi tomonidan o‘tkazilgan tashqi audit natijalariga ko‘ra, davlat budjeti daromadlari 359,8 trln so‘mga, xarajatlari esa 383,9 trln so‘mga yetgan.

Mazkur ko‘rsatkichlar 2025-yilda davlat budjeti daromadlari 2024-yilga nisbatan 31,1 foizga, xarajatlar esa 23,5 foizga oshganini anglatadi. Daromadlarning xarajatlarga nisbatan tezroq o‘sishi budjet muvozanatini mustahkamlash nuqtayi nazaridan ijobiy holat hisoblanadi. Shu bilan birga, xarajatlarning mutlaq hajmi yuqoriligicha qolayotgani ularning samaradorligini muntazam baholash zarurligini ko‘rsatadi.

2025-yilda davlat budjeti xarajatlarining 180,4 trln so‘mi yoki jami xarajatlarning 47 foizi ijtimoiy sohaga yo‘naltirilgan. Jumladan, ta’lim xarajatlari 84,2 trln so‘mni, sog‘liqni saqlash xarajatlari esa 43,3 trln so‘mni tashkil etgan. Bu holat davlat budjeti nafaqat makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, balki aholining ijtimoiy ehtiyojlarini moliyalashtirishda ham muhim vosita ekanini tasdiqlaydi.

Shuningdek, 2025-yilda davlat qarziga xizmat ko‘rsatish va uni qaytarish xarajatlari 18,1 trln so‘mga yetgan. Bu ko‘rsatkich davlat qarzi bilan bog‘liq majburiyatlarning budjet xarajatlari tarkibidagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Shu sababli qarz mablag‘larini jalb qilishda ularning iqtisodiy samaradorligi, qaytarish imkoniyatlari va kelajakdagi budjetga ta’sirini oldindan baholash zarur.

Yuqoridagi tahlil davlat budjeti barqarorligini ta’minlashda daromadlarni ko‘paytirish bilan bir qatorda xarajatlarning natijadorligini oshirish, ijtimoiy majburiyatlarni moliyalashtirish va davlat qarzini oqilona boshqarish muhimligini ko‘rsatadi [5; 6].

Ko‘rsatkichlar	2024-yil	2025-yil
Davlat budjeti daromadlari, trln so‘m	274,4	359,8
Davlat budjeti xarajatlari, trln so‘m	310,9	383.9
Daromadlar o‘sishi	-	31.1%
Xarajatlar o`sishi	-	23,5%

3. O‘ZBEKISTONDA DAVLAT MOLIYASINI BOSHQARISH ISLOHOTLARI

O‘zbekistonda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha muhim normativ asoslardan biri Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 8-apreldagi 210-son qaroridir. Ushbu qaror bilan 2025–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiya tasdiqlangan. Strategiyada budjet intizomini mustahkamlash, o‘rta muddatli budjetlashtirishda strategik ustuvorliklarni belgilash, davlat xarajatlari va investitsiyalarining samaradorligini oshirish, budjet ijrosini takomillashtirish hamda fiskal axborot sifati va hisobdorligini kuchaytirish yo‘nalishlari belgilangan [2].

Strategiyaning ahamiyati shundaki, budjetni shakllantirish jarayonini mamlakatning uzoq muddatli maqsadlari bilan uzviy bog‘lashga sharoit yaratadi. Agar budjet mablag‘lari vazirlik va idoralar kesimida faqat xarajat moddalari bo‘yicha taqsimlansa, sarflangan mablag‘ning qanday natija berganini baholash qiyinlashadi. Natijaga yo‘naltirilgan budjetlashtirishda esa mablag‘lar muayyan dastur, maqsad va o‘lchanadigan natijalar bilan bog‘lanadi.

Xalqaro valyuta jamg‘armasining O‘zbekiston bo‘yicha 2025-yilgi baholashida soliq tushumlarini iqtisodiyot hajmiga nisbatan mustahkamlash, xarajatlar samaradorligini yaxshilash, tashqi qarz olish cheklovlariga rioya qilish va davlat korxonalari hamda davlat-xususiy sheriklik bilan bog‘liq xatarlarni kuzatishni takomillashtirish masalalari ta’kidlangan [3]. Mazkur tavsiyalar milliy strategiyaning budjet intizomi, shaffoflik va xarajatlar natijadorligini oshirish maqsadlari bilan mazmunan uyg‘un.

Islohotlarning natijasi hujjatlarning qabul qilinishi bilangina belgilanmaydi. Ularning amaliy ijrosi, mas’ul idoralar o‘rtasidagi muvofiqlashtirish, ma’lumotlarning ishonchliligi va jamoatchilik nazorati muhim ahamiyatga ega. Shu sababli har bir strategik maqsad bo‘yicha aniq ko‘rsatkich, boshlang‘ich qiymat, maqsadli natija, muddat va mas’ul tashkilot belgilanishi lozim.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlat budjeti barqarorligini ta’minlashda fiskal intizom, o‘rta muddatli budjet rejalashtirish va fiskal xavflarni oldindan baholash muhim o‘rin tutadi. Xalqaro valyuta jamg‘armasi O‘zbekiston bo‘yicha 2025-yilgi IV modda maslahatlashuvi doirasidagi xulosalarida davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklik loyihalaridan kelib chiqadigan fiskal xavflarni monitoring qilishni kuchaytirish, soliq tushumlari salohiyatini oshirish hamda davlat xarajatlari samaradorligini yaxshilash zarurligini ta’kidlagan.

Xususan, xalqaro tavsiyalarda yuqori oltin narxlari hisobiga yuzaga keladigan qo‘shimcha daromadlarni to‘liq joriy xarajatlarga yo‘naltirmaslik, daromadlar prognozida ehtiyotkorlik tamoyiliga rioya qilish va qarz olish chegaralarini saqlash muhimligi qayd etilgan.

Ushbu yondashuvlar O‘zbekiston uchun ham dolzarbdir. Chunki tashqi bozorlardagi xomashyo narxlarining o‘zgarishi, xalqaro moliyalashtirish shartlarining qat’iylashishi va davlat korxonalari faoliyatidagi moliyaviy xatarlar budjet barqarorligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli fiskal siyosatda vaqtinchalik daromadlar hisobiga doimiy xarajatlarni kengaytirishdan ko‘ra, uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga ustuvor ahamiyat berish maqsadga muvofiq [3; 7].

4. FISKAL SIYOSAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

4.1. Daromadlar bazasini mustahkamlash

Budjet daromadlarining barqarorligi soliq bazasining kengligi, soliq ma’murchiligi sifati va iqtisodiy faollikning barqarorligiga bog‘liq. Daromadlarni oshirishda faqat soliq stavkalarini ko‘tarishga tayanish korxonalar faolligi va investitsiya rag‘batlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli soliq to‘lovchilar uchun tushunarli qoidalar yaratish, hisobot jarayonlarini soddalashtirish, raqamli ma’lumotlar almashinuvini yaxshilash va norasmiy iqtisodiy faoliyatni qisqartirishga e’tibor qaratish lozim.

Daromadlar prognozida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan soliq tushumlari o‘rtasidagi bog‘liqlik muntazam tahlil qilinishi kerak. Prognoz va haqiqiy tushumlar o‘rtasidagi tafovutlar sabablari — iqtisodiy faollik, soliq imtiyozlari, undirish darajasi yoki bir martalik tushumlar — alohida ajratib ko‘rsatilsa, keyingi prognozlarning aniqligi oshadi. Soliq imtiyozlari ham davriy ravishda baholanib, ularning iqtisodiy va ijtimoiy natijasi yetarli bo‘lmagan holatlarda qayta ko‘rib chiqilishi mumkin.

Davlat budjeti daromadlarini oshirishda soliq tushumlarini undirish samaradorligi va soliq imtiyozlarining natijadorligini baholash alohida ahamiyatga ega. Hisob palatasining 2025-yil yakunlari bo‘yicha ma’lumotlariga ko‘ra, soliq qarzdorligi 53,3 trln so‘mni tashkil etib, yil boshiga nisbatan 18 foizga oshgan. Shu bilan birga, yuridik va jismoniy shaxslarga 120,1 trln so‘mlik soliq imtiyozlari hamda 57,6 trln so‘mlik bojxona imtiyozlari taqdim etilgan.

Mazkur ko‘rsatkichlar soliq ma’murchiligini takomillashtirish bilan bir qatorda soliq va bojxona imtiyozlarining iqtisodiy samaradorligini muntazam baholash zarurligini ko‘rsatadi. Bunda imtiyozlar hajmini shunchaki kamaytirish emas, balki ularning investitsiyalar, ishlab chiqarish, bandlik va iqtisodiy faollikka ta’sirini aniqlash muhimdir. Natijada iqtisodiy va ijtimoiy samara bermaydigan imtiyozlarni qayta ko‘rib chiqish hamda budjet daromadlarining barqaror manbalarini kengaytirish imkoniyati yuzaga keladi [5].

4.2. Xarajatlarni natijaga yo‘naltirish

Davlat xarajatlari samaradorligini oshirish uchun ajratilgan mablag‘, bajarilgan ish va erishilgan natija o‘rtasidagi farq aniq ko‘rsatilishi kerak. Masalan, ta’lim sohasida faqat ta’mirlangan maktablar sonini hisoblash yetarli emas; ta’lim muhiti, o‘quvchilarning qamrovi va xizmat sifati ham baholanishi lozim. Sog‘liqni saqlashda esa xarajatlar bilan bir qatorda xizmatlardan foydalanish imkoniyati va davolash natijalarini kuzatish muhim.

Davlat investitsiya loyihalari uchun yagona baholash mezonlarini qo‘llash, loyihaning iqtisodiy va ijtimoiy foydasini xarajatlari bilan taqqoslash, amalga oshirishdan oldingi tahlil va yakuniy baholashni yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi. Loyihalarni faqat mablag‘ ajratish bosqichida emas, balki qurilish, foydalanishga topshirish va keyingi ekspluatatsiya davrida ham monitoring qilish zarur. Bu tugallanmagan qurilishlar va rejalashtirilgan natijaga erishmaydigan loyihalar xavfini kamaytiradi.

4.3. O‘rta muddatli budjet rejalashtirish va ssenariy tahlili

Bir yillik budjet yondashuvi ayrim xarajatlarning kelgusi yillarga ta’sirini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. O‘rta muddatli rejalashtirish esa yangi dastur yoki investitsiya loyihasining bir necha yil davomida talab qiladigan mablag‘larini oldindan ko‘rish imkonini beradi. Bunda ko‘p yillik majburiyatlar, qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlari, ish haqi va ijtimoiy to‘lovlar kabi nisbatan qat’iy xarajatlar alohida hisobga olinishi lozim.

Amaliy jihatdan uchta ssenariy asosida fiskal prognoz tuzish mumkin: bazaviy ssenariy — kutilayotgan makroiqtisodiy sharoit; salbiy ssenariy — o‘sishning sekinlashishi, import narxlari yoki foiz stavkalarining oshishi; ijobiy ssenariy — iqtisodiy faollik va daromadlarning kutilganidan yuqori bo‘lishi. Har bir ssenariy uchun daromadlar, xarajatlar, taqchillik va qarz dinamikasi hisoblab chiqilsa, siyosiy qarorlar aniqroq dalillarga asoslanadi.

4.4. Fiskal xavflar va davlat qarzini boshqarish

Fiskal xavflar reyestrini shakllantirish davlat budjetiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan omillarni tizimli kuzatish imkonini beradi. Reyestrda davlat korxonalari, davlat kafolatlari, davlat-xususiy sheriklik loyihalari, tabiiy ofatlar, sud qarorlari va boshqa shartli majburiyatlar bo‘yicha xavflar aks ettirilishi mumkin. Har bir xavfning yuzaga kelish ehtimoli, ehtimoliy moliyaviy ta’siri, mas’ul tashkilot va kamaytirish chorasi ko‘rsatilishi lozim.

Davlat qarzini boshqarishda qarz olishning maqsadi, qiymati va qaytarish manbai o‘zaro muvofiq bo‘lishi kerak. Qarz mablag‘lari samaradorligi baholanadigan loyihalarga yo‘naltirilishi, qayta moliyalashtirish jadvali oldindan rejalashtirilishi va valyuta hamda foiz stavkasi xatarlari muntazam tahlil qilinishi zarur. Qarzni baholashda faqat joriy qarz hajmi emas, balki kelajakdagi to‘lovlar va iqtisodiy shoklarga chidamlilik ham e’tiborga olinishi lozim.

4.5. Budjet shaffofligi va jamoatchilik nazorati

Budjet ma’lumotlarining ochiqligi davlat mablag‘laridan foydalanishga bo‘lgan ishonchni kuchaytiradi. Buning uchun budjet loyihasi, tasdiqlangan budjet, ijro natijalari, davlat xaridlari va yirik investitsiya loyihalari haqidagi ma’lumotlar tushunarli shaklda e’lon qilinishi kerak. Ma’lumotlar faqat mutaxassislar uchun mo‘ljallangan jadvallardan iborat bo‘lib qolmasdan, fuqarolar ham tushuna oladigan izohlar bilan taqdim etilishi maqsadga muvofiq.

Jamoatchilik muhokamasi budjet ustuvorliklarini aniqlashga yordam beradi, biroq u sifatli ma’lumotlar va qayta aloqa mexanizmi bilan birga ishlashi kerak. Fuqarolar takliflari qanday ko‘rib chiqilgani, qaysi takliflar qabul qilingani yoki rad etilgani sabablarini e’lon qilish ishtirokchilikning mazmunini oshiradi. Parlament va audit organlarining nazorat faoliyati ham aniq natijalar, tavsiyalar va ularning bajarilishi yuzasidan ochiq hisobotlar bilan mustahkamlanishi lozim.

5. MUHOKAMA: TAKLIF ETILAYOTGAN AMALIY MEXANIZMLAR

Tahlil natijalari fiskal barqarorlikni kuchaytirish uchun bir-birini to‘ldiruvchi choralar majmuasi zarurligini ko‘rsatadi. Faqat daromadlarni oshirish yoki xarajatlarni qisqartirishga qaratilgan yondashuv

uzoq muddatli natija bermasligi mumkin. Daromadlar prognozi, xarajatlar samaradorligi, qarz boshqaruvi va ochiqlik birgalikda takomillashtirilgandagina budjetning iqtisodiy zarbalarga chidamliligi ortadi.

Birinchi taklif — makro-fiskal xavflarni har yili alohida hisobotda yoritish. Hisobotda asosiy makroiqtisodiy farazlar, daromadlar prognozidagi noaniqlik, davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklikdan kelib chiqadigan xatarlar, qarz to‘lovlari jadvali hamda salbiy ssenariy oqibatlari ko‘rsatilishi kerak. Bu qaror qabul qiluvchilarga ehtimoliy bosimlarni budjet ijrosi jarayonida emas, undan oldin ko‘rish imkonini beradi.

Ikkinchi taklif — yirik davlat investitsiya loyihalari uchun hayotiy sikl bo‘yicha baholashni joriy etish. Bunda dastlabki iqtisodiy asoslash, xarajat va foyda tahlili, xarid jarayoni, amalga oshirish monitoringi va foydalanishdan keyingi natijalar bir tizimda ko‘riladi. Loyihani tanlashda hududiy ehtiyoj, foydalanish xarajatlari va kelajakdagi ta’mirlash majburiyatlari ham hisobga olinishi lozim.

Uchinchi taklif — budjet dasturlari uchun cheklangan miqdordagi, ammo aniq o‘lchanadigan natija ko‘rsatkichlarini belgilash. Ko‘rsatkichlar faqat mablag‘ sarflanishini emas, balki xizmatdan foydalanuvchilar uchun qanday o‘zgarish yuz berganini ifodalashi kerak. Ko‘rsatkichlar bo‘yicha ma’lumotlar muntazam e’lon qilinishi, natija kutilgan darajaga yetmasa, sabablar va tuzatish choralari izohlanishi zarur.

To‘rtinchi taklif — budjet prognozlari sifatini mustaqil va muntazam baholash. Har bir moliya yili yakunida dastlabki prognozlar bilan haqiqiy natijalar solishtirilib, tafovutlar iqtisodiy omillar va prognoz metodologiyasi bo‘yicha tahlil qilinishi mumkin. Bu yondashuv kelgusi yillardagi rejalashtirish sifatini yaxshilaydi va ortiqcha optimistik farazlardan foydalanish ehtimolini kamaytiradi.

Beshinchi taklif — mahalliy budjetlar salohiyatini oshirish. Hududlar ehtiyojlari va daromad bazasi bir xil emasligi sababli mablag‘ taqsimotida hududiy tafovutlarni hisobga olish muhim. Mahalliy budjetlar uchun daromad prognozlari, xizmatlar sifati va investitsiya ehtiyojlari bo‘yicha tahliliy imkoniyatlarni kengaytirish markaziy va mahalliy darajadagi rejalashtirish uyg‘unligini yaxshilaydi.

Ushbu takliflarni bosqichma-bosqich amalga oshirish tavsiya etiladi. Dastlab ma’lumotlar sifati va mavjud jarayonlarni baholash, keyin ustuvor yo‘nalishlarda sinov loyihalarini joriy etish, natijalarni tahlil qilgach esa samarali mexanizmlarni kengaytirish mumkin. Har bir bosqichda mas’ul tashkilotlar, amalga oshirish muddati va natijani o‘lchash mezonlari aniq belgilanishi lozim.

Tadqiqot natijalari asosida global iqtisodiy beqarorlik sharoitida davlat budjeti barqarorligini ta’minlashga qaratilgan quyidagi takomillashtirish yo‘nalishlari taklif etiladi.

Birinchidan, davlat budjeti daromadlarini prognozlashda ko‘p omilli ssenariy modelidan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda yalpi ichki mahsulot o‘sishi, inflyatsiya, valyuta kursi, xalqaro xomashyo narxlari va tashqi savdo hajmidagi o‘zgarishlar birgalikda hisobga olinishi lozim. Bu budjet daromadlarini prognozlashdagi xatolarni kamaytirish va kutilmagan iqtisodiy sharoitlarga moslashish imkonini beradi.

Ikkinchidan, davlat xarajatlari samaradorligini baholashda natijadorlik ko‘rsatkichlarini keng joriy etish taklif qilinadi. Bunda har bir budjet dasturi bo‘yicha ajratilgan mablag‘, rejalashtirilgan natija va amalda erishilgan ko‘rsatkichlar o‘zaro taqqoslanishi kerak.

Uchinchidan, davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklik loyihalari bilan bog‘liq shartli majburiyatlarni yagona fiskal xavflar monitoringi tizimida aks ettirish zarur. Ushbu tizim ehtimoliy moliyaviy majburiyatlarni oldindan aniqlash, ularning budjetga ta’sirini baholash va tegishli ehtiyot choralarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, soliq imtiyozlarining iqtisodiy samaradorligini davriy baholash mexanizmini kuchaytirish lozim. Bunda imtiyozlar natijasida yaratilgan yangi ish o‘rinlari, investitsiyalar hajmi, ishlab chiqarish o‘sishi va budjetga kelgusidagi tushumlar kabi mezonlardan foydalanish taklif etiladi.

Beshinchidan, budjet mablag‘laridan foydalanish ustidan raqamli nazoratni rivojlantirish zarur. Xususan, sun’iy intellekt asosidagi tahliliy vositalardan foydalanish budjet xarajatlaridagi ehtimoliy qonunbuzarliklar, samarasiz xarajatlar va moliyaviy xavflarni erta aniqlash imkonini berishi mumkin.

Mazkur takliflarning o‘zaro uyg‘un holda amalga oshirilishi davlat budjeti barqarorligini mustahkamlash, fiskal siyosatning moslashuvchanligini oshirish va davlat moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

XULOSA

Global iqtisodiy beqarorlik sharoitida davlat budjeti barqarorligini ta’minlash makroiqtisodiy siyosatning muhim vazifalaridan biridir. Inflyatsiya, tashqi savdo sharoitining o‘zgarishi, valyuta kursi tebranishlari, qarz qiymatining oshishi va iqtisodiy faollikning sekinlashuvi davlat daromadlari hamda xarajatlariga bir vaqtning o‘zida ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli budjet siyosati tashqi xavflarni oldindan baholash, daromadlar bazasini mustahkamlash va xarajatlarni ustuvor vazifalarga yo‘naltirishga asoslanishi lozim.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, fiskal barqarorlik faqat budjet taqchilligini kamaytirish bilan cheklanmaydi. Davlat mablag‘larining natijadorligi, qarz portfelining tarkibi, davlat korxonalari va davlat-xususiy sheriklikdan kelib chiqadigan majburiyatlar, shuningdek, budjet ma’lumotlarining ochiqligi ham muhim omillardir. Xarajatlarni qisqartirish zarurati tug‘ilganda ham ta’lim, sog‘liqni saqlash va manzilli ijtimoiy himoya kabi uzoq muddatli rivojlanishga xizmat qiluvchi yo‘nalishlarning samaradorligini saqlashga e’tibor qaratish kerak.

O‘zbekistonda 2025–2030-yillarga mo‘ljallangan davlat moliyasini boshqarish strategiyasi budjet intizomi, o‘rta muddatli rejalashtirish, xarajatlar samaradorligi va fiskal shaffoflikni kuchaytirish uchun muhim institutsional asos yaratadi. Ushbu yo‘nalishlarda amaliy natijaga erishish uchun strategik maqsadlarni o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar bilan bog‘lash, makro-fiskal xavflar hisobotini muntazam tayyorlash, davlat investitsiyalarini butun hayotiy sikli davomida baholash va budjet prognozlari sifatini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, barqaror fiskal siyosat ehtiyotkor prognozlash, natijaga yo‘naltirilgan xarajatlar, mas’uliyatli qarz boshqaruvi va ochiq hisobdorlik uyg‘unligiga tayanishi kerak. Mazkur mexanizmlar davlatning kutilmagan iqtisodiy zarbalarga javob berish imkoniyatini kengaytiradi, ijtimoiy majburiyatlarning uzluksiz bajarilishiga ko‘maklashadi va uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish uchun mustahkam moliyaviy zamin yaratadi.

Tadqiqot asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, O‘zbekiston sharoitida fiskal barqarorlikni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishi budjet daromadlari va xarajatlarini o‘zaro muvofiqlashtirish, soliq imtiyozlari samaradorligini baholash, davlat qarzi bilan bog‘liq xavflarni nazorat qilish hamda budjet mablag‘laridan foydalanishda raqamli monitoring mexanizmlarini kengaytirishdan iborat. Taklif etilgan mexanizmlarning amaliyotga joriy etilishi davlat moliyasini boshqarish sifatini oshirish, iqtisodiy beqarorlik sharoitida budjetning moslashuvchanligini kuchaytirish va uzoq muddatli fiskal barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. International Monetary Fund. Fiscal Monitor: Fiscal Policy under Uncertainty. April 2025. https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2025/04/23/fiscal-monitor-april-2025
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 8-apreldagi 210-son qarori. “2025–2030-yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/-7469803

3. International Monetary Fund. IMF Executive Board Concludes 2025 Article IV Consultation with the Republic of Uzbekistan. 18 June 2025. https://www.imf.org/en/News/Articles/2025/06/18/pr-25206-uzbekistan-imf-executive-board-concludes-2025-article-iv-consultation
4. O‘zbekiston Respublikasi Budjet kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. //lex.uz/
5. O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. The Report on the Execution of the State Budget and the Budgets of State Target Funds of the Republic of Uzbekistan for 2025 Has Undergone External Audit and Assessment. 29 June 2026. https://ach.gov.uz/en/events-nav/news/detail/6a4227ed3a716b2dfd44e3e9
6. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Balance of the Consolidated Budget of the Republic of Uzbekistan and Sources of Deficit Financing. 2024-yil yakunlari. https://gov.uz/en/imv/sections/view/69186